

Билбаева Г.Ж.

«СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДАГЫ ЫСХАКТЫН ОБРАЗЫН ЖАРАТУУДА ПАЙДАЛАНЫЛГАН КӨРКӨМ ДЕТАЛДАР

Билбаева Г.Ж.

ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ДЕТАЛИ В СОЗДАНИИ ОБРАЗА ЫСХАКА В РОМАНЕ «СЫНГАН КЫЛЫЧ»

Касымбеков Айтматов сыңары эле чебер психолог. Ошон үчүн анын романын окуганда бирден-бир көзгө урунганы психологиялык деталдар. Мыкты жазуучунун колдонгон көркөм каражаттарынын бири ушул психологиялык деталдар белем. Ал аны көп сөздүүлүктөн куткарат, чыгарманын мазмунун байытат, каармандардын жан-дүйнөсүн терең ачууга көмөктөшөт.

Кудаярга каршы элдик көтөрүлүштүн чыгышына байланыштуу. Науман пансатты 500 кол менен Кудаярхан жумшайт. Ага каршы турган Болотхандын портрети: «Жаңы өсүп келаткан суюк кара сакалы, кара кундуз муруттуу, жүзүндө биртке чаары бар, сурданган бүркүт кабак, эрдин дайыма бек кымтып турган, **тик көз жигит эле**» (379-бет). Ошол беттешүүдө Ысхак 300 азаматынан ажырады. Ал мында дагы беттешип, күчүн жоготуп албас үчүн Ала-Бука тарапка чегинип кетти.

Ысхак саркерлер менен Кудаяр сыяктанып чамынбай, жай кеңешип сүйлөшөт. Камбар деген бирөө күдүктөнгөндөй бирдеме кобурады эле ага Ысхак мындай жооп айтты: «Ишиң алга жылса, ага тең орток, а жылан менен кармашып, өлтүрө албай жатсаң, таш алып бербей тескери караган өнөк – өнөк боло албайт» (381-бет). Куралган колдун биримдиги жөнүндө бул **деталдык-образдык сүрөттөөнүн** мааниси чоң. Ысхакка ал сыяктуу ыргылжың адамдардын кереги эмне, алар жөн эле элдин санын көбөйткөндөн башка пайдасы жок, тескерисинче, кошундун ичин иритет. Андан ары колбашчы алдыларына мындай милдет койду: «Чаткалга чегинебиз, уста жыйып, курал жасатабыз, дары ийлейбиз. Алтын табалы, орустан курал сатып алууга аракет кылалы» (381-бет).

Ысхактын хан ордосуна каршы айыгышкан беттешүүгө чыгаар алдында автор анын өмүр баяны менен кыскача тааныштырып өтөт. Адегенде эле **портрет-деталда** анын өзгөчө адам экендигинен кабар берилет: «Нооча бойлуу, бүркүт кабак, бетинде саал чаары бар жигит эрдин жылмайыңкы кымтып, **көзү бир шумдуктуу жылтылдап ойноп**, датканы тигилип тиктеп калды» (418-бет).

Шер датка тукумун издеп (хан көтөрүүгө) Ташкенге чейин келип, ошол жерде Абдымомун-бектин үй кызматында жүргөн Ысхакты (анын көзүндө оту бар жөкенин байкап) табат. Ал издеп жүргөн Болотко аябай окшош экен. Ошол жерде жай сураша келип, ал молдо Асандын баласы экендигин, бирок, аны менен жолу ажырап калгандыгын баяндайт. Атасы аны дин жолуна тартса, баласынын көңүлү чаппай, окууну таштап «кандаш бостон уругунун Охна кыштагына качып кетип калды. Жаңы үйрөтүлгөн азоо ат минип, шамал менен

жарышып, баатырдык, адамкерчилик, элдин иши, эр жигиттин милдети сыяктуу кыргыз куралгандан бери даңазаланып келаткан улуу сөздү укту» (419-бет). Ал «өз кыштагынын окумалы, имамы деп эсептелчү. Акыры аны да таштап, эл кыдырып кетти» (419-бет). Абдымомун Шер датканы Исхакты Болот хандын аты менен эл баштап чыгууга макулдатты.

Тоолуктардын атынан Бекназар беш жүзбашынын кошун курап, ордого каршы аттанды. Максаты – Шер датка баш болгон кырк кишинин кунун куумак. Ысхактын колуна келип кошулгандан кийин Бекназардын берген анты **маанилүү көркөм деталь**. Ал кадимки жоокерчилик доордун кол башчыларын да элестетип жиберет: «Мына, келдик алдына, жакшы тилек, эл **эрчиген азаматка сүйөк, көмөк кылалы** деп, эски ордону түрө чаап тыналы деп, журтка тутка, элге жаңы ордо куралы деп... **Аргымак башын тартмай жок, ара жолдон кайтмай жок**, тирүү калсак бир дөбөдө болушаарбыз, көз жумсак тагдыр ошол канжыгада көрүшөөрбүз» (451-бет).

Алай багытын Абдылда бек баштап келди.

Ошол эпизоддо Мусулманкулдун уулу Абдырахман Кудаяр да парваначы болуп жүрүп, абал оорлошкондо эми Ысхак тарабына өтүү ниетин билдирип, экөө беттешип, бири-бирине сөз чалмасын ыргытышып, сынашып отурушат. Бул өтө олуттуу эпизод, маанилүү детал, анткени, Абдырахмандын ниетинде эки жүздүүлүк бар экенин сезбеди Ысхак. Ал өз программасын сунуш этти: «Мага кор болгон элдин кеңчилиги керек. **Мен элди алдыма салып айдап жүргөн жокмун, эл мени алдына салып айдап жүрөт**. Демек, урматтуу бегим, мени эл **өзү көтөрүп чыккан туумун, колундагы кылычымын**. Сиз мага башыңызды ийсеңиз, мага жолунузду кошсоңуз, аныңыз элге **башыңызды ийгениңиз**, элге жолунузду кошконуз!» (456-бет).

Абдырахман миңбашы алдап Исхак тарапка өтүмүш болуп туруп, аны колго түшүрүп, Насирдин бекке таажы кийгизди. Бул мисал анын шумдуктуудай айлакер, зулум экендигин айгинелеген мисал. Бийликке жаңы келгенде Исхак мына ошентип, алдатып койду: «Ушул учурда Исхак белинде куралы, үрөйүндө сүрү жок, эки буту аттын басмайылына кошо таңылып, капыстан торго **чалынган шумкар** өңдүү көк асанды сарсанаа болуп тиктеп, жүз сыпайдын ортосунда кайдадыр айдалып баратты» (465-бет). Эл арасында дуу-дуу кеп: «Эмне болуп кетти? Ич жылдан бери бел чечпей күрөшкөн эр кайда? Эл ичинде да, аскер ичинде да нааразы кеп жүрүп кетти» (465-бет).

Исхак зынданда жатат. Түркүн ой келет башына: «Эмне ката кетирдим? деп ойлонду. Көз алдына кабагы кирдүү Абдырахман келди. Эки көзүнөн от күйгөн Абдылда бек көрүндү. Исхак онтоп жиберди. «Силерге ишенип, **капкан жаткан** жолго салып, көрүп туруп, капканга өзүм бут салып бердим. Э, кыйды **түлкүнү серпем деп келип, журттагы куу казыкка тийип жарылган бүркүт болдум**» (470-бет).

Жалаң метафоралардан турган бул «арман ырында» зор күч аракет менен жеткен бийликти колдон чыгарганына күйүп-бышат Исхак. Анан кантет, «куу түлкүнүн» булгалаган куйругуна ишенип капканга түшкөн, же аны серпем деп куу казыкка илинип, карды жарылган бүркүт абалында отурат.

Исхактын ордо жаткандагы **оор психологиялык абалы** романдагы эң күчтүү иштелген **көркөм деталдардын бири**. Эл үчүн деп канатын сууга салып жүрүп, капаска түшкөн Исхактын күйбөгөн жери күл. Ал эмне үчүн Бекназар, Эшмат өндүү жан биргелерин жанына албай Абдырахмандын капканына илингенин ал өзү да түшүнбөйт. Кандайча болуп кетти деген суроону ал өзүнө кайра-кайра берет. Ал учурдагы абалын «**тири арбак, ороонун түбүнө түшүп калган ташбака, канаты жулунган куш**» (465-бет) деп сизди... «Ал үнүнүн бардыгынча бакыргысы келди, эмне үчүндүр бакыра албады. Суудан чыгып калган балыктай оозун ачып, антигип кетти. Аны бир **заматта караңгылык, жымжырттык думуктуруп жиберди**. Жүзтөмөн түшүп, эки көзүн басып жыгылды. Бир пас жатып, жүрөгүнүн дүк-дүк туйлаганын угуп, акыл токтотту» (465-бет).

Караңгы, сасык зынданда жаткан адамга жарыкчылыктын өтө кымбаттыгы төмөнкү шарттуу сүрөттөөдө таамай тартылган: «Бир убакта бир учук жиптей ак шоола акырындап сызылып, бийиктен түшө баштады... Ак жарык кочушуна тамгандай, кочушу толгондой, ал абайлап, ак жарыкты оозуна көтөрдү, эки-үч ууртады. «Эненин сүтүндөй ширин экен жарыктык...» деди. Көңүлү чын эле каниет алгансып калды» (473-бет). Исхак баш ооруткан сасык зынданда отуруп, тоодогу пейзажды көз алдына тартты: «Те алыстан улуу тоолордун баштары **үлбүрөп**, ар жеринде үзүлүп түшкөн чуудадай болуп, **ак булуттар калкып тургандыр...** Күн жылуу бекен? Азыр мезгил жакшы мемиреп, **эне сыяктуу мээрим төгүп турган чыгар...**» (465-бет). «Ак булут», «мээрим төккөн эне сыяктуу жазгы табият!» Бул Исхактын ишинин актыгын ичкерден туюнткан **детал** сыяктуу.

Зындандан чыгарып келип, Иса-олуя менен жолугуштурду сарпайлар. Ал орустарга каршы газават согушуна кошулууга үндөдү эле, Исхак макул болгон жок. Ошондо өз башын куткарып кетүүгө ашыкпаган бу «акмактын не деп дөөрүгөнү» деп турду Иса-олуя.

Кийин орустар ордону замбирек менен аткылап, Абдырахман дабдырап тургандан пайдаланып, Бекназар киши жалдап, Исхакты ордодон чыгарып, качырып алды. Абдылдабек аны тоого апасынын

үйүнө алып келди. Табыпчы бир топ дарылап, күч-кубатына келтирди. Эми Абдылдабек Бекназарды коштоп, жаңы согушка аттанмак. Алтынчы бөлүм он эки миң кишиси набыт болуп, Абдырахман аптабачы каршылыгын токтотуп, беш жүздөй аскери менен Иса-олуяны ээрчитип, сепилден чыгып кеткенин кабарлоо менен башталат. Насирдин бек Фон Кауфманды тосуп алды, шарт намага кол коюлуп, бир топ аймак Россиянын карамагына өтүп кетти.

Исхак өз колу менен келип, Анжиян капкасын ойлуу тиктеп турган кези. Бекназар менен Абдылдабектер коштоп жүрөт. Абдырахман жүзүкара кайра келди элдешүүгө. Анда Исхак сүйлөйт: «Менден так талашып, тууган болуп койнума кирип, жылан болуп мойнума оролдунуз, жол болуп алдыма созулуп, тузак болуп бутумдан чалдыңыз. ойлоп багыңыз, Сиз мени гана аксатпай эзил журтту аксатып таштадыңыз! Өрттөй кызыл кол кана? Капкалуу шаарлар кайда?» (502-бет). **Дагы метафорага толгон детал**.

Ошол түнү Исхактын түшүнө ажыдаар кирди. Бул жаман символ, анткени, алдыда Фон Кауфман менен тил табышуу маселеси турган. Падыша өкмөтүн Исхак темир алпкаракушка салыштырат да, жарымпашага элчи жиберсе, Фон Кауфман Исхактын бийлигин кабыл албай, моюн толгоп коет: «Кумсарган чаар иреңине кан толкуп, а түгүл жүзү күлө багып, тобокелге баш байлаган эрдин кашк¹/₄й кейпине өттү:

–Эчтеме эмес. Иш бүттү деген сөз эмес. Мына ушул катуу кабарды угуп туруп эле ачууну акылга бастырып, биз ал **темир тумшук алпкаракуштун алдынан чыкпоого, буйтап, кыйган өтүүгө аракет кылуубуз зарыл. Чоң уяны каргалардан тартып алган соң**, каргалар уя ээси деген укуктан ажырайт, ал укук бизге өткөн соң темир тумшук куш биз менен алака түзүүгө мажбур болот!» (508-бет). Исхак ар дайым метафора менен (кайманалантып) сүйлөөгө үйрөнгөн. Ошентип, «**темир тумшук**» **текөөрү болот алпкаракуш менен беттешүүдөн жүрөксүп турду Исхак**, бирок, айла жок, тагдыр ошол жолго салып койгондон кийин бел байлоого аргасыз да.

Исхак таажы кийип, хан тактысына отурду. Абдылдабек Кокон шаарына бек болду. Бекназар кошундун эки канатына аскер башчы. Бирок, «тексиз хан» Исхакка орус жарым паша Кауфман жиндене баштады.

Ыкыбалдуу жарым паша Исхак менен алака кылышмак түгүл, аны «хан» деп эсептебей койду, кайра бийликти тартып алган «ууру» деп айып жапты. **Түркстандын Пугачы өңдөнгөн немени** бүткүл Россиянын бактылуу эгесине эч кереги жок!» деди (571-бет).

Мына ушул жерден тарта манилүү **подтекст-көркөм** детал башталат. Фон Кауфман бир кезде дыйкандар көтөрүлүшүн жетектеп, падыша өкмөтүн титиреткен Пугачев сыңары кабылдап, дал ошонун тагдырын Исхакка жолдоп турду.

Ошондон тарта Фон Кауфмандын жазалоочу армиясынын командири Скоблев Исхактын колу менен беттешүүлөрүн баштады. Бир жолку чабуулда орустар Уалинин он миң ашуун колун кыйратып,

өзгөчө кайраттуу саркерлердин набыт болушу Исхактын ындынын өчүрдү: «Эмне кылабыз, жарым паша ымга келбей койду го?! Күндөн-күнгө кысып, күндөн-күнгө оорлотуп, акыры ала турган ажалдай муңкуратып, айланы түгөтүп, өлкөнү бошотуп бер деп турат го?! Орус бечарага кайрымдуу, адил болот экен деп укпадык беле? Кана анысы?... (572-бет).

Эми эмне кылабыз деген суроодон улам ар кандай сөздөр чыгып, бир убакта көптү көргөн Мүрбек датка күрсүндү:

–Эмне акысы бар дейбиз. Күчтүү! Акысы ошол. **Илгертен күч деген көпкө укук боло келген. Күч караны ак дедирет, акты кааласа кара дедирет. Күчтү күч гана токтотот» (573-бет).**

Жыйынтык сөздү Исхак чыгарат: «Баатырлар!-деп буйрук айтты. –Кимибиздин атабыз такта туулуп, такта өлгөн?! **Бизге так кымбат эмес, Ата конуш жер кымбат, ага-тууган эл кымбат.** Биз ат үстүндө жеңип алган боштондугубузду ат үстүндө жүрүп, кимден гана болбосун коргоп калалы» (573-бет). Бул романдын сюжеттик ыңгайынан табигый түрдө агылып чыккан сөздөр. **Логикалуу бүтүм-деталл.** Курал-жарагы күчтүү, армиясы чоң падыша өкмөтү кулаган Коконду колдоп туруп алган соң Исхак сунуш кылган жолдон башка арга калбады.

Исхак атасы молдо Асан менен мурун эле араздашкан. Бул жолу дагы келип, анын жинине тие турган сөздөрдү сүйлөйт:

–И! Акылга даана адамдарды бүт кырып, жалаң кутурган кедей менен каласыңбы?!

Исхак өйдө карады. Көзүнөн заар көрүндү. Ата экенин укук кылып, молдо Асан тилин тартпады:

–«Кара аламаның эмне кылып берет сага?! Оозунда сөзү болбосо, алдында аты болбосо, чөнтөгүндө жарым теңге пулу болбосо! Башыңа иш түшкөндө акылдуу кишилер, пулдуу кишилер, белдүү кишилер келет, билип кой!» (577-бет).

Бул байыртадан келаткан мыйзам. Пулдуулар колунда барларды гана киши катары көрүп сүйлөшкөн. Ал эми ага каршы жалаң эл үчүн өмүрлөрүн сайган адамдар да көп чыккан. Мисалы, Россиянын болншевиктери же пугачевчулар. Булар эзилген элдин кулу, алар үчүн дүнүйө, оокат ролң ойнобойт. Исхак да ошол типтеги адам. Атасына бул түшүнүксүз дүйнө эле. Молдо Асан баласын «элден да, динден да чыккан» бесерман катары баалады. Экөө кийин жүз көрүшкөн жок. Бул да өтө **татаал психологиялык детал-ата менен баланын бет карашпай калганы тарыхта көп эле кездешет.** Ал турмак бирин-бири өлтүргөн мисалдар да толтура. Эмне кылабыз, кандай айла? Адам деген эч качан «окулуп бүтпөс» чексиз космос тура. Аны изилдеп ким түбүнө жетиптир. Байыркы доорлордон бери жазылып, айтылып келе жатпайбы?!

Исхак жыйырмадай жигити менен калган. Бир жолу анын суранычы боюнча аны Кароол дөбөгө чыгарышат. Бул анын тоо **бийик асманда канат каккан бүркүт менен коштошуусу сыяктуу символ-подтекст:** «Улуу тоо катмарынан **бүркүт айланып чыкты.** Исхак кызыгып тиктеди. Жолборско чапсалган баатыр куш ак чалгыйын жаркылдаттып, имерилип жай сызып, тигил жапа

жалгыз таштын башында отурган адамзааданы **көрдү окшойт, эки айланып келип, туура жактагы аскага конду.** Ормоң-ормоң каранып, талпынып, «шаңк» этип шаңчып койду. «О, кайран **баатырдыктын, бийиктиктин кырааны!** Сөөлөтүн кара, келбетин кара?!» деп, **Исхактын жүзүнө жылмаюу, жүрөгүнө эргүү келди...**» (610-бет). Бул жерде бүркүт сыяктуу эркиндикти, бийиктикти самаган Исхак тоо кушуна катар коюлуп жатат. Бекеринен эмес, **логикасы бар деталл.**

Тоо бүркүтү сыяктуу канаты кайрылган Исхакты даргага асуу үчүн алып келишти: «Эл дуудуу дүүлүгүп, кай бири жол бошотуп кетенчиктеп, кай бири көрүп калууга кайра алга жүткүнүп жатты. Исхак **өлүм менен эрегишкендей, көңүлү ачык, капаска түшкөн бүркүт окшоп ормондоп,** эки жагын каранып, «Ассалому алейкум!», «Ассалому алейкум!» деп, алик алганга да, алик албаганга да бирдей жаркылдап өтө берди. Ва-алеюкума ассалам!» деп кырааты менен үн салып, болкулдап ыйлап алик алды бир адам, жандап чуркап басты... Из сөөлөтүн тутуп, **Кудаяр башка жакты тиктеп турду. Абдырахман негедир жылдызы жерге түшүп, жер тиктеп, катып турду.** Насирдин гана кубанычын жашыра албай, көзү эркелеген иттин көзүндөй болуп, жылмандап, шыйпандап Фон Кауфманды жалжал карайт» (615-бет). Кандай контраст. Бир тарапта өмүрү элге арналып, бирок, максатына жетпей калганына өкүнгөнүн билдирбей өлүмгө тике карап, дарга бараткан **тоо бүркүтү,** экинчи тарапта анын душмандары **ар түрдүү түскө боелуп сүрөттөлөт.** Алдамчы, жүзүкара Абдырахман анын бетин тике карай албай, жер тиктейт. Кудаяр болсо сөөлөт күткөнсүп, ушуну көрмөксүң деп табалаган түр менен тескери караса, үчүнчүсү **ээсине шыйпандап жагынган ит сымалдуу.** Ошол жерде Насирдинге карата Исхактын репликасы да таамай:

–**Ие, жугундукор,** сенсинби үрүп турган? И, сен бул дүйнөгө устун болосунбу? Барасың сен да бир күнү менин артымдан, барасың **ыйы жок, чуусу жок, сайга өлгөн иттей болуп...** (615-бет).

Фон Кауфман Исхакты «бузуку», «уурулардын башчысы» катары жарыялап, өкүмдү угузгандан кийин Исхак турган элди бир сыйра сыдыра карады: «Ал муңайгансып кетти. «Кош эми... **Жамандыгым болсо кечир, жакшылыгым болсо ырдай жүр, эсил журтум!**» деп ал купуя коштошту, жүрөгү мыкчылды». Ошол тушта «те бийиктен сургулт булуттун нары жагынан **бир кыраан** Исхактын көзүнө чалынды. **Бүркүт экен!** Сургулт булутка бир чүмкөнүп, бир көрүнүп, каалгып айланып жүрөт» (616-бет). **Бүркүткө улам кайрылып,** ага басым жасоонун мааниси терең көркөм деталл. Лжүм алдында турган Исхак аны «**өзүнүн жанына**» окшоштурат. Чын эле Исхак бүркүт жандуу кыраан экен да, эл үчүн башын байлап, аларды күн көрсөтпөй эзип жаткан Кокон бийлигине каршы согуш ачканы бүркүт сындуу күчтүү, эр жүрөк, руху көк асмандай бийик эр азаматтарга гана таандык мүнөз.

Адабияттар;

1.Касымбеков Т. Сынган кылыч. –Б.:Кыргызстан, 1998.